

Отримано: 05.06.2019 р.

Прорецензовано: 12.06.2019 р.

Прийнято до друку: 10.07.2019 р.

e-mail: mytskyk2002@ukr.net

DOI: 10.25264/2409-6806-2019-28-131-137

Мицик Ю. Із спогадів про Миколу Павловича Ковальського. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острого, 2019. Вип. 28. С. 131–137.

УДК 930.2(477)(092)

о. Юрій Мицик

ІЗ СПОГАДІВ ПРО МИКОЛУ ПАВЛОВИЧА КОВАЛЬСЬКОГО

У статті подані спогади про видатного українського історика-джерелознавця Миколу Ковальського (1929-2006), які написані людиною, котра знала його майже 40 років (студент, аспірант, колега по роботі). Особливо важливе значення має та частина спогадів, яка проливає світло на світогляд М.П. Ковальського, зокрема на його релігійні переконання, критичне ставлення до дійсності в тоталітарному суспільстві, що в тогочасних умовах не могло відкрито декларуватися з відомих причини.

Ключові слова: історія, джерелознавство, мемуаристика, біографія, спогади.

Yurii Mytsyk

FROM THE MEMOIRS ABOUT MYKOLA PAVLOVYCH KOVALSKYI

The article presents the memoirs about a prominent Ukrainian historian and source critic Mykola Kovalskyi (1929-2006), which have been written by a person who had known him for almost 40 years (student, doctorate student, colleague). The memoirs include important and unknown facts regarding the scholar's life and works. Their value lies in the fact that almost all Mykola Kovalskyi's contemporaries have passed away and his students are of a respectable age. The memoirs concern primarily the scholar's family life and personal tastes in literature and music, his hobbies (photography, cinema) and his relationships with the colleagues from Dnipro University and the historians who supervised his scientific activities and had a significant impact on him as a scholar. The most important part of the memoir is the one concerning Mykola Kovalskyi's worldview, including his religious beliefs and his critical attitude to the life in totalitarian society, which could not have been openly discussed at the time for obvious reasons. There are also pages devoted to his teaching and research and the foundation of "Kovalskyi's school" or "Dnipro school" of Ukrainian historians.

Keywords: history, memoirs, source criticism, memoir research, biography, recollections.

За ті майже 40 роки, що я працював під керівництвом Миколи Павловича (далі – М. П.) чи вже як колега по цеху істориків, тобто з 1968 р. до самої його смерті у 2006 р., накопичилося маса спогадів про нього. Шкодную і дуже сильно шкодную, що не фіксував їх на папері, бо з плином часу багато з них стерлося з пам'яті... Все ж постараюся пригадати дещо, причому те, що не відбилося в спогадах про нього інших людей.

Почну з Острога. У цьому старовинному місті М. П. народився й виріс, тут починав він свою трудову діяльність. Острого він любив надзвичайно. У його дніпропетровській трикімнатній квартирі на 5 поверсі «хрущоби» по вул. Казакова 2 кв. 28 у найбільшій кімнаті висіли дві картини. На меншій з них було зображено відомий вид Острога (острозький замок з собором і вціліла башта), на більшій – відомий портрет Гальшки Острозької, який зображує княжну незадовго до трагедії (її шлюб мав трагічний кінець: нареченого було вбито, а саму Гальшку кинули у башту, де вона нібито й скінчила свій вік). У спальні-кабінеті М. П. був портрет князя Костянтина II Острозького. На моє питання чому він висить тут, а не в більшій кімнаті М. П. відповів напівжартома-напівсерйозно: «Князь тут перераховує гроші. Ще не вистачало, щоб хтось з «доброзичливців» доповів про це в партком». Про історичне минуле Острога М.П. писав багато, але серйозною перепоною для вивчення його старовини була насамперед політика компартійної влади, яка м'яко кажучи, не заохочувала дослідження до-радянської доби. Ось красномовний приклад. В часи горбачовської перебудови було скликано другу всесоюзну нараду з історії (першу нараду було скликано ще в роки хрущовської відлиги у 1962 р. і вона мала широкий суспільний резонанс). На горбачовській нараді було констатовано вражаючий факт: 90% істориків (кандидатів і докторів) займалися історією КПРС, а всі інші галузі включно з

археологією вивчало всього 10%. Але треба враховувати, що до цих 10% входили й історики, які займалися радянським періодом історії. Якщо наприклад хтось писав про розвиток свинарства на Рівненщині в брежнєвські часи, то це була т. зв. громадянська історія, якщо ж «Роль партії у розвитку свинарства на Рівненщині...», то це вже історія КПРС. До того ж в Дніпропетровську зовсім не було архівів щодо Волині дорадянської доби та й взагалі в дніпропетровських архівах історичному музеї були лише крихти архівних зібрань козацької доби. Тут варто згадати історика Василя Біднова, котрий писав у одній своїх статей, що архівних документів з історії краю козацької доби у дореволюційні часи було так багато у сховищі, що вони вкривали підлогу шаром у півметра! До того ж у Дніпрі було дуже мало й історичної літератури...

А книги М. П. любив неймовірно і весь вільний простір квартири був завалений ними. В його кімнаті, яка слугувала і спальнею і кабінетом книги домінували, були у стелажі, на підвіконню, на підлозі... Книги були і в головній кімнаті, щоправда більш впорядковано. Тут було й чимало художніх книг. Ще ж були потужні зібрання в Острозі! Якось влітку 1972 р. я прожив у його квартирі з дружиною і дочкою (їй був всього рік) цілий місяць. М.П. з сім'єю тоді виїжджав у відпустку, а я мав пильнувати хату (на цю пропозицію М.П. я пристав із задоволенням). Адже я міг користатися з друкарської машинки і величезної бібліотеки М. П. Тоді я прочитав зокрема весь 25-томник наукової фантастики (це був у СРСР величезний дефіцит!), дещо з мемуарів про II світову війну. М. П. цікавився даною проблематикою і хотів мати про війну всебічне уявлення, без совєцьких міфів. Тому серед його книг почесне місце належало спогадам американського генерала Бредлі. На видності постійно стояла книжка польською мовою «Пригоди козьолка (*козеняти*) Натолка (*Анатолія*)». Я запитав: «що це за книжка?». М. П. відповів: «О! Це моя улюблена дитяча книжка. Коли батько не купив її, хоч я дуже просив, то я довго плакав». Те, що М. П. прекрасно знав польську мову, я не сумнівався. Якось він показував свій табель за перші класи (ще за Польщі), там стояло «відмінно» за польську мову. До речі, якось під час подорожей Україною я з приятелями заїхав у Збараж. Експерсії для іноземців там вів солідного віку чоловік, який виявився однокласником М. П. Ми розговорилися. Він сказав, що одного разу вів екскурсію для польських туристів. В кінці якась дама спитала його: звідки він так добре знає польську. Той відповів «Тому що в школі в Острозі нам її викладав...». (Тут він назвав прізвище вчителя, яке я забув). Дама залилася сльозами: «Це мій батько!». Я говорив про це володіння М. П. польською мовою з відомою польським істориком проф. Терезою Хинчевською-Геннель. Вона сказала, що М. П. володів нею бездоганно і що так уже поляки не говорять! Все ж мова не стоїть на місці... Знаючи, як М. П. любить книги, я старався подарувати йому на день народження саме книгу.

Треба сказати, що М. П. добре фотографував і мав добрий апарат, здається «Зеніт». Саме М. П. зробив перші фото моєї кількомісячної доньки, часом і мене фотографував. Він сам робив мікрофільми найбільш важливих розділів книжок і дбайливо зберігав їх (всього понад 7 тис.!) в упаковках з написом, яка саме книга тут сфотографована. Як і книги з його бібліотеки, ці мікрофільми дозволяли хоч трохи ліквідувати прогалину в дніпропетровських бібліотеках. Крім того, М. П. активно користувався послугами МБА (міжбібліотечний абонемент), а бібліотекарі йому навіть дозволяли брати ці книги додому, де він робив з них мікрофільми. Адже ксерокси з'явилися у кінці 1980-х рр. і користування ними було обмежено (в разі дозволу ректора чи проректора дозволялося зробити не більше 40 стор.).

М. П. змалку знав свою майбутню дружину Любов Кирилівну. Її мати (Марія Іванівна) якось розповіла, що М. П. ще підліток закрив з хлопцями двері будинку, де жила Марія Іванівна. Любов Кирилівна (ще немовля) там плакала, Марія Іванівна довго не могла зайти в приміщення, але підліткам, в т. ч. М. П., було весело. Ще Марія Іванівна показувала фото з весілля М. П. з Любов'ю Кирилівною. На ньому вона зустрічає молодих з хлібом-сіллю. Я був вражений, бо внучка Марії Іванівни – Олександра (дочка сина Марії Іванівни Бориса Кириловича) була копією своєю бабусі (замолоду).

М. П. дуже любив свою матір Лідію Олександрівну. З батьком відносини були не такі теплі і якось він коротко згадав про непорозуміння з батьком. Я бачив Лідію Олександрівну тільки одного разу, коли вона приїжджала з Острога на похорон Любові Кирилівни. Вона була високого росту, сухорлява, з сивим волоссям, мала тоді вже 79 років. Інтелігентна (випускниця острозького жіночого училища княгині Блудової), говорила ясно й логічно. Пізніше М. П. скаржився, що його мати швидко старішає, що її любов до кішок стає хворобливою, їх уже понад 20(!). «А деякі сусідки ще й підкидають їй кішок, а їх уже й так забагато» казав він. Потім Лідія Олександрівна тяжко хворіла

і М. П. був у складній ситуації: він любив матір, хотів бути з нею і помагати їй, а в той же час треба було повертатися на роботу в Дніпропетровськ, де він читав лекції і був деканом заочного факультету. Смерть Лідії Олександрівни розв'язала цю дилему...

М. П. згадував часом драматичний епізод з часів німецької окупації Острога. На вулиці у нього виникнув конфлікт з поліцейським-азербайджанцем. 13-річний М. П. кинув у нього каменем. Розлючений поліцейський погнався за ним і міг би застрелити, але М. П. вдалося втекти й сховатися вдома.

М. П. дуже добре навчався в школі. Але чи була в нього золота медаль – не знаю. Після школи він нібито вступив на англійське відділення Львівського університету (ЛДУ), але вчився там недовго (півроку) через хворобу. Пізніше він вступив уже на істфак Львівського університету (ЛДУ). Він з особливою повагою згадував професорів Ярослава Кіся й Дмитра Похилевича, які прищепили йому любов до соціально-економічної історії України доби феодалізму. Але чомусь вони не стали науковими керівниками його дипломної роботи. Його науковим керівником стала доцент Ганна Глядковська (1886-1965), уродженка Катеринославської губернії, більшовичка, учасниця революцій 1905-1907 та 1917 рр., завідувачка кафедри історії більшовизму в Одеському університеті. Займалася насамперед історією робітничого класу, але ніколи не хапала зірок у науці. М. П. рідко коли згадував її, хоча й ніколи не відгукувався негативно про неї. Керівником же кандидатської дисертації став професор (тоді ще доцент) ЛДУ Григорій Юлійович Гербільський (1904-1991), уродженець Катеринослава і випускник Дніпропетровського ІНО. Тема кандидатської дисертації М. П. «Зв'язки західноукраїнських земель з Російською державою (друга половина XVI–XVII ст.)» була своєрідним компромісом у виборі між улюбленою соціально-економічною проблематикою і необхідністю враховувати похмурі реалії підколоніального становища України. Ця тема не була сприйнята провідним істориком не лише Галичини, але й всієї України – Іваном Крип'якевичем. Але М. П. довів, що й така тема важлива! При її написанні він використав чимало джерел з московських архівів. Він казав, що неоціненну допомогу йому склала «История государства Российского» С. М. Соловйова. «Треба тільки піти по слідах Соловйова, по його архівних посиланнях, там же цілі пласти документів відкриваються, Соловйов їх лише трохи зачепив». На той час він уже перевівся на заочну форму навчання через матеріальні труднощі й необхідність помагати батькам. М. П. став працювати в одній з шкіл Острога, викладав історію, англійську мову і... малювання. Він тепло згадував про цей період життя, показував фото класів, де він проводив уроки. Там же були знімки й колег, серед яких я з подивом побачив Анатолія Сергійовича Зав'ялова, майбутнього завідувача кафедри загальної історії ДДУ, де я працював. «А ось і дружина Зав'ялова!» М. П. показав на фото однієї викладачки: «вони там і познайомилися». Працював М. П. і у Львівському обласному інституті вдосконалення вчителів (1956-58), зав. відділом етнографії в Українському державному музеї етнографії та художнього промислу АН УРСР у Львові (1958-63) До речі, поруч з ним працювала в музеї дружина сумнозвісного партайгеносе-українофоба Маланчука. Тоді подружжя Ковальських жили в приватній квартирці в центрі Львова, яку знімали у господині-татарки. Вони дружили з відомим українським мистецтвознавцем Павлом Жолтовським, який теж працював у музеї. Як згадує син Жолтовського – теж Микола Павлович, коли в сім'ї Ковальських народилася перша дочка, татарка запропонувала назвати її ...Рабігою (!). Це повеселило Ковальських, але дочку назвали все ж Тетяною. Хоча в музеї М. П. працював недовго (про що нижче) він захоплено розповідав про цей період. «Ми їздили по селах, збирали сільськогосподарські знаряддя, фотографували...». Ця колекція знарядь була передана до музею, але у М. П. лишилися деякі фото знарядь. Даному питанню присвячена його стаття [1].

Але сім'я М. П. збільшилася, бо народилася друга дочка Ірина. У львівській квартирі, яку М. П. винаймав, стало дуже тісно. Через це він відгукнувся на пропозицію стати деканом Криворізького загальнонаукового факультету (філію Дніпропетровського держуніверситету – ДДУ), який тоді якраз створювався, тим більше, що йому надавали там квартиру. Тут він жив і працював чотири роки (1963-1967) і цей період був чи не найсвітлішим у його житті. Любляча дружина, дочки, улюблена робота, квартира, ще жили батьки М.П.... Він з головою поринув в роботу декана і частенько згадував про дружню атмосферу в колективі. З колег він особливо виділяв доцента Нінель Заверталюк (потім вона працювала на філфаці ДДУ як доцент і як професор). З усмішкою М. П. згадував про сусідів по дому – в основному гірняків. «На Новий рік могли подзвонити мені по телефону і запитати: «Чи Ви вже помили ноги? Бо йде Новий рік!». Там же працювала і доцент Зінаїда Куніна, яка потім перейшла в ДДУ. При зустрічі з нею М. П. цілував їй руку в кращих польських традиціях, що було їй явно приємно і вона кожного разу червоніла. З Куніною Ковальські підтримували дружні стосунки.

Марія Іванівна з сміхом розповідала одну історію, яка взагалі-то могла скінчитися сумнувато. М. П. виїздив з сім'єю в Острог. На вокзалі він з жахом згадав, що забув виключити праску. Тут же подзвонив Куніній і та приїхала, коли вже дошка під праскою починала тліти.

У Кривому Розі М. П. захопився новою темою: життям гірників та шахтарів. Тема робітничого класу тоді всіляко підтримувалася офіціозом. Але М. П. зайнявся нею куди глибше. «Ось наприклад газета як джерело. Але ж я рився і в тому, що не друкувалося, насамперед в листах робітників до редакції. А там практично про все...». М. П. видав у 1964 р. одну статтю на цю тему, а в 1970 р. іншу (в співавторстві з Уваротом). Потім він перевівся в ДДУ на кафедрі СРСР та УРСР і повернувся до періоду феодалізму. Якось він показав мені статтю Уваротова і з ноткою образи сказав: «Ми ж працювали з ним разом, це ж мій матеріал, а він навіть не послався...».

Якось зайшла розмова про його квартиру в «хрущобі» на вул. Казакова, де жили в основному працівники міліції. «О, це цікава історія. І досі сусіди поглядають на нас як на «білих ворон». Виявляється коли М. П. переводився в ДДУ і гостро виникло квартирне питання, він довідався, що якогось міліцейського офіцера переводять з Дніпра у Кривий Ріг. Обмін був проведений швидко з обоюдним задоволенням. Сусіди-«менти» не могли заспокоїтися і довго вивідували: як це викладачу вузу дісталася квартира в міліцейському будинку. Це навіть я відчув. На початку 1970-х рр., коли я навчався в аспірантурі, мене чомусь викликали в міське управління міліції (біля Троїцького собору). Це вперше і сподіваюсь в останнє я отримав такий виклик. Мене розпитували, де я був такого-то числа, а коли сказав, що у М. П., то особливо розпитували про нього, чому до нього ходить багато студентів і т. д. Хоча «мент» попередив, щоб я нікому не говорив, я тут махнув на вул. Казакова і розповів М.П. про дивний виклик. М. П. сумно посміхнувся: «Це тому, що я не «мент». А тут поруч було чи згвалтування чи вбивство жінки, то й підозрюють мене». Значно пізніше я довідався, що це був один із злочинів маніяка Берлізова, який тоді працював ...комсоргом на «Південмаші».

А студенти ходили до М. П. часто, насамперед дипломники і було їх багатенько. Одного разу М. П. керував десятком робіт! Звичайно були й ті, хто писав курсову роботу під керівництвом М. П. Любов Кирилівна якось із сміхом згадувала, що якось прийшла на консультацію дипломниця-зачочниця (Буць?). Пришла несвоєчасно. М.П. треба було кудись ненадовго відлучитися у терміновій справі. Щоб студентка не сиділа склавши руки, він дав їй машинопис своєї статті, яка стосувалася близької їй теми. Коли Любов Кирилівна через 10 хвилин заглянула у кімнату, де сиділа студентка, вона побачила, що та ретельно переписує статтю у свій зошит. «Буць! Що Ви робите? Це ж плагіат! Що скажуть потім: що ніби М. П. списує статті у своїх дипломників!». Часто студенти й аспіранти брали книги у М.П. він ніколи не відмовляв (казав мені: «Гербільський мені своїх книг не давав. Правда у Львові прекрасні бібліотеки, не те, що в Дніпропетровську»), але записував назви книг у товстий зошит. Мене це спочатку дивувало, а потім я зрозумів, що таку велику кількість книг з прізвищами тих, кому вони були видані, годі втримати в пам'яті. Остання поїздка М. П. з Любов'ю Кирилівною у відпустку була в Грузію (Махінджаурі) і він часто про неї згадував. Потім він з сумом сказав мені, що після повернення у Любові Кирилівни виявився рак грудей (перша операція дала тільки невеликий перепочинок). Їй ставало все гірше і вона у кінці 1972 р. опинилася в лікарні, з якої вже не вийшла. В лікарню перебрався й М. П. Там він доглядав за смертельно хворою дружиною і звідти ж виходив на лекції. Там же вичитував коректуру своєї першої книги («Джерела про початковий етап друкарства на Україні...»). Я часом прибігав у лікарню, щоб провідати Любов Кирилівну і виконати якісь доручення М. П. Пригадую, що він доручив мені перевірити, чи йде робота над його правками коректури в університетській друкарні. Там я сказав, що сам М. П. не може прийти, бо знаходиться в лікарні з смертельно хворою дружиною. Якась працівниця ляпнула: «Якщо жінка смертельно хвора, чого ж він піклується про книжку?». Коли я розповів М. П. про результати візиту в друкарню і згадав про цей «ляп», М.П. сумно сказав: «Якщо не займатися наукою, то від горя можна збожеволіти». Коли Любов Кирилівна померла в грудні 1972 р., то М. П. протягом року щотижня їздив на її могилу на Сурсько-Литовському кладовищі. Потім відвідини кладовища стали рідшими (ще й близькі відраджували його не відвідувати могилу дружини так часто), але все одно М. П. регулярно відвідував кладовище. Внаслідок цього нещастя М.П. переніс інфаркт (в 1973 чи 1974 рр.), але на щастя видостався з нього. Але серце час від часу нагадувало про себе. Я дарував йому платівки (пригадую записи середньовічної музики та симфоній Шуберта). Одного вечора у М. П. боліло серце і ми тоді поставили Шуберта. Прослухавши симфонію М.П. сказав: «А мені зараз стало легше!». Якось він згадав про те, що знімав сім'ю на кінокамеру. Я загорівся: «Давайте подивимося». М. П.

відхилив моє прохання, бо надто болісно було б дивитися на дружину, яка померла в 32 роки... До речі, в житті М. П. не було більше жодної жінки, хоча претенденток на його серце вистачало.

Скажу ще про любов М. П. до кіно. Наші погляди багато в чому збігалися. Наприклад нам подобалися «Римські канікули» (США) з Одрі Хепберн та Грегорі Пеком у головних ролях. Особливо любив М. П. шведський фільм «Ельвіра Мадіган» (1967 р.) про трагічне кохання шведського офіцера і циркової наїзниці. Я цей фільм подивився вже після смерті М. П. Він дійсно непоганий, але не справив на мене такого сильного враження. Може тому, що там показана трагедія подружжя, а це було для М. П. нагадуванням про смерть його дружини?

У 1970 р. М. П. був на місячному науковому стажуванні у Польщі (Ягелонський університет). Його керівником, як пізніше і моїм, був професор Антоні Подраза, спеціаліст з історії XIX ст. і чудава людина. М. П. згадував і про своє знайомство з польським істориком Козіком (дослідник проблем XIX ст., який потім рано помер). М. П. приїхав з Польщі з багатьма враженнями, в т.ч. і про кіно (так само як і я, вирвавшись у трохи вільніший світ – Польщу у 1978 р., жадібно дихав повітрям свободи, а в кіно ходив практично щовечора). Сильне враження на М. П. справив фільм «Барбарелла» з Джейн Фонда в головній ролі. Однак на мої розпитування він відповідав коротко: «Фантастика» (жанр). Правда сказав, що запам'яталася йому сцена, де Барбареллу кидають в клітку, в котрій її мали заклавати папуги. Ще з посмішкою сказав про епізод, де Барбарелла не тільки вистояла у змаганні з сексмашиною, але й зламала саму машину! Цей фільм я хотів подивитися, але навіть в інтернеті не міг знайти і лише 21.06. 2014 р. подивився його. Дійсно, це цікавий фільм, але трохи вже застарів. Але у 1970 р. це мало бути свого роду сенсацією.

Про любов М. П. до дітей (Тані та Іри) я вже писав, але пригадуються ще деякі епізоди. Якось мова зайшла про дочку М. П. «Шеф» при цьому сказав мені по секрету, що вони з Любов'ю Кирилівною молодшу дочку Ірину трохи більше люблять ніж Тетяну, але «боронь Боже нам це виявити». Розповідаючи про французький фільм «Анжеліка і король», М. П. сказав, що на його перегляд взяли й дітей. «Уявляєш скільки часу пройшло, а вони й досі з жахом розповідають сцену, коли Анжеліка, запідозривши служницю в намаганні її отруїти, б'є її цією сорочкою і та вкривається виразками і помирає... Знав би, то не брав би їх на цей фільм». Якось я поскаржився на те, що моїй дочці Інні явно занижує оцінки по історії її шкільна викладачка. М. П. у відповідь трохи сумно посміхнувся: «Це вже закономірність. Шкільні вчителі часто заздрять вузівським викладачам і пробують відігратися на їхніх дітях».

Хоча М. П. не виявляв якогось захоплення спортом, однак проговорився, що колись він займався волейболом, тим більше, що він був високого зросту. Якраз тоді розпочиналася спартакіада ДДУ серед викладачів і я вмовив його прийти, тим більше, що спортзал знаходився майже поруч. М.П. дійсно дотримав слова і прийшов у спортивному костюмі. Він уважно придивлявся до розминки, а потім розвернувся й пішов. Як я не просив його хоч спробувати, М. П. був неблаганним. Швидше за все він не хотів ризикувати здоров'ям. Хоча після інфаркту минуло багато часу, однак його частенько хапав радикуліт і видно це було взято до уваги. Все ж волейбольні поєдинки на спартакіаді були не звичайним перекиданням м'яча через сітку, а цілою битвою з сильними ударами та частими падіннями. (Команда істфаку зайняла тоді друге місце в ДДУ).

Розповідати про подальший науковий шлях М. П., це значить написати цілу книгу. Згадаю лише один епізод. У 1982 р. в ДДУ проходила всесоюзна джерелознавча конференція. Ясно, що її мотором був М. П. Його аспіранти й ті з них, що стали викладачами, мали кожен свою ділянку роботи. Особисто мені випало займатися харчуванням гостей, а Г. К. Швидько мала займатися білетами на поїзд і т.д. Коли учасники почали з'їжджатися, М. П. потрапив у лікарню. Як потім відзначала московська професор Олена Чистякова: «Хоча М. П. і захворів, та учні гідно вивезли конференцію». Всі виступи учасників записувалися на магнітофон і потім частину з них М. П. надрукував у кафедральному збірнику. Він годинами прослуховував доповіді в своєму кабінеті! Особливо йому подобалися виступи грузинських колег: проф. Кікнадзе і доц. Гіулі Аласанія. Першого я особливо не запам'ятав, але виступ другої – молодій красивої брюнетки запам'ятався. Уже в наші часи я довідався, що доктор історичних наук Аласанія є не тільки видатним медієвістом і тюркологом, але й є матір'ю Президента Грузії Саакашвілі!

М. П. мав почуття гумору, хоча взагалі не був записним «весельчаком». Тим цікавіше було спостерігати, як у серйозній людини проблискують смішні перли. Ось наприклад: читає М. П якусь бюрократичну «бамагу». Видно дуже вже дурна. М. П. не витримує і коментує: «die erste Kolonne

marschirt. Und die zweite Kolonne marschirt. Und die dritte Kolonne marschirt...". Хто читав «Пригоди бравого солдата Швейка» Ярослава Гашека, той зрозуміє безглуздість цих слів кадета Біглера, який зубрив щось там з уставу. Так само безглузда була «бамага». Ось Марія Іванівна (теща М. П.) нарікає на водіїв, що безоглядно мчать містом і часом стають причиною смертельних аварій: «Коля, ти будь обережний, коли переходиш вулицю!». М. П. щось друкує. Піднімає голову і каже: «Не хвилюйтесь. Нас і так задавлять». Це було сказано спокійно, але з такою інтонацією, що мені важко було втриматися від сміху.

Були у нього улюблені слова й вирази, які часом цитують у спогадах про М. П. От наприклад слово «паноптикум», яке вживалося ним щодо більшості кафедр історії КПРС і СРСР та УРСР, які «відзначалися» низьким науково-викладацьким рівнем (позитивні приклади: Д.П. Пойда, А. М. Черненко, Г. К. Швидько, Т. Д. Липовська та ще декого погоди не робили). Проф. Д. П. Пойду інколи називав «Пода» (без злості). Під старість М. П. стало важче працювати зі студентами, освітній рівень і рівень дисципліни яких падав на очах. Тоді М. П. сердився і інколи називав їх «троглодитами». Часом вживав польські слова й вирази. Його «холера» передалась і мені та деяким іншим його учням (В.А. Брехуненку). А були ще «фанаберії», «ксьонжки», «щось подобнего», «зух», «двуйка» (агенти поліції в довоєнній Польщі, які ходили вдвох) і т. д. Призабув прислів'я: «По що робить з тата (злочинця – Ю.М.) вар'ята» (чи навпаки: «з вар'ята тата», призабув). М. П. постійно випишував журнал «Пшекруй», читав, коли я приносив газети «Жице Варшави», «Політику». У 1970 р. звернув мою увагу на повідомлення про смерть Хрущова («Zgon Nikita Chruszczow»).

М. П. любив тварин. Але в його квартирі важко було їх тримати. Все ж для котячих був зроблений певний виняток. На початку 1970-х років у М. П. з'явилася сіамська кицька Мурка. Красива, як всі сіамці, але характер мала не зовсім врівноважений. Згодом стала «танцювати». М. П. домовився з кимось і привіз kota (теж сіамця) додому. Це була помилка, бо кішки в таких випадках боронять свою територію. Треба було Мурку відвезти до kota, а не навпаки. Кіт зробив своє діло, але кішка дісталася йому у боротьбі. М. П. потім вибачався перед власником жениха, що Мурка сильно його подряпала. Через деякий час Мурка народила котика, якого назвали Богданом («Бодя»). Все ж два коти в хаті було забагато. М. П. вирішив передати Мурку знайомим. Коли новий хазяїн сів з кицькою в авто і воно завелось, перелякана Мурка вискочила з сумки і вчепилася йому в обличчя. Довелося накладати йому шви. М. П. почувався винним і дуже переживав з цього приводу. «Бодя» ж ріс гарним котиком. Зокрема, він любив кататися на каретці друкарської машинки, коли М. П. друкував. Оскільки я дуже просив віддати «Бодю» мені, М. П. пообіцяв його мені віддати, але трохи пізніше, коли підросте. Але Таня й Іра за цей час прив'язалися до «Боді» і М. П. не встояв перед ними, залишивши kota. Але доля цього kota склалася не зовсім добре. Через два роки М. П. поїхав з сім'єю у відпустку в Острог. «Бодя» був переданий тимчасово дипломниці М. П. Та не дуже доглядала цілком домашнього kota, випускала в якусь балку, де він підчепив лишай. Потім М. П. з сумом сказав, що Бодю довелось приспати і що краще було б зразу віддати його мені. Потім довго М. П. не заводив котів і лише після переїзду (повернення) в Острог, у хаті з'явився Вася, великий «бурас». Цей кіт любив лягти на коліна хазяїну, котрий чухав йому пузо. Був у М. П. в Острозі собака (звичайний дворовий пес), який виконував сторожові функції і сумлінно гавкав на перехожих.

Наведу тільки ті факти, які мало кому відомі. Якось М. П. показав мені сімейний альбом. Серед фото вміщених у ньому була й фотографія священика. М. П. з гордістю сказав: «Це мій дід!». Про релігійні почуття М. П. зазвичай не говорив («советська дійсність!»), як і про деяких своїх родичів (дядько Микола був членом Центральної Ради, чоловік тітки відомий бібліограф Лев Биковський теж був активним учасником визвольних змагань українців 1917-1921 рр., в еміграції став одним із засновників ВУАН). Але діти М. П. були охрещені, а на кожний Великдень на столі стояли паски та фарбовані яйця. Видно з цим були пов'язані деякі наші розбіжності в поглядах на кіно й літературу (хоч набагато більше було спільного!). Так, я прочитав на перших курсах навчання в ДДУ роман Булгакова «Мастер и Маргарита» (публікація в журналі «Москва» за 1966 і 1967 рр.) і захопився ним. Коли я сказав про це М. П., той скептично подивився на мене і сказав: «Що сподобалось як гола баба на мітлі літає до сатани?». Мені ж переважно подобалися сатиричні сцени роману, де висміювалася совєцька дійсність, але я не став суперечити «шефу». Згодом я уважніше прочитав роман і переконався в тому, що Єшуа в романі лише трохи нагадує Ісуса Христа.

Віруючим був й інший дядько М. П. – Костянтин Іоїлевич, який жив у Москві на площі біля Курського вокзалу. У нього я зупинявся на кілька днів у грудні 1973 р. Він жив сам, бо його син помер

в 42 роки, а невістка з дочкою кудись виїхали. З того часу Костянтин Іоїлевич став особливо ревним віруючим. Фотографія сина стояла на видноті і К. І. з сумом дивився на неї. Пости він тримав аскетично, часто ходив до церкви.

М. П. позитивно поставився до мого висвячення у священника (1994 р.). На останній короткій зустрічі з ним в Острозі (у 2005 р.?) він зокрема казав: «Відспіваєш мене». Я казав, що йому ще рано думати про смерть, але М. П. лише слухав мене з іронічним виразом обличчя. Коли ж він помер, то його поховали дуже швидко в той же день, так що я фізично не міг встигнути доїхати до Острога з Києва. Лише в річницю смерті я провів панахиду на його могилі...

Додатки:

Дарчі записи на книгах М.П.:

1. На книзі «Джерела про початковий етап друкарства на Україні (діяльність першодрукаря Івана Федорова в 70-х-на поч. 80-х рр. ХУІ ст.). Дніпропетровськ, 1972: «Уважаемому Юрию Андреевичу Мыщыку с пожеланиями творческих успехов. Н. Ковальский. Днепропетровск, 31/X. – 72»

2. На автореферат докторської дисертації (М., 1984). «Дорогому Юрию Андреевичу Мыщыку, соратнику по изучению отечественного источниковедения. Н. Ковальский. 31/V. 1984»

3. На книзі «Методические указания по исторической библиографии. Учебные таблицы. Ч. 2. (Днепропетровск, 1979): «Дорогому соратнику по исследованию отечественной истории, источниковедения и специальных исторических дисциплин Юрию Андреевичу Мыщыку. Н. Ковальский. Днепропетровск, 10/VIII. 79 г.».

Список використаних джерел та літератури:

1. Ковальський М.П. Поширення тяглових знарядь обробітку ґрунту в селянських господарствах Волині на початку ХХ ст. *Матеріали з етнографії та мистецтва*. Київ, 1962. Вип. VII–VIII. С. 152–188.

REFERENCES

1. Kovalskyi M.P. Poshyrennia tiahlovykh znariad obrobittku ґruntu v selianskykh gospodarstvakh Volyni na pochatku ХХ st. *Materialy z etnohrafii ta mystetstva*. Kyiv, 1962. Vyp. VII–VIII. S. 152–188.